

“CON ABUNDANCIA DE RAZÓNS”: A LITERATURA NA GRAMÁTICA DE SACO ARCE

“WITH ABUNDANCE OF REASONS”:
LITERATURE IN THE GRAMMAR OF SACO ARCE

Teresa López
Universidade da Coruña

Resumo: As gramáticas galegas publicadas no século XIX non se limitaron á descrición e á prescrición gramatical: todas elas teñen un certo carácter híbrido, e inclúen informacións e materiais diversos, cunha presenza importante da literatura. Neste artigo, repasamos as referencias á literatura e a presenza da produción literaria na *Gramática gallega* (1868) de Saco Arce, para analizar as súas funcións no discurso gramatical, mais tamén patriótico, do autor ourensán.

Abstract: Galician Grammars published in the 19th Century were not limited to grammatical description and prescription: all of them have a certain hybrid character, and include information and diverse materials, with a significant presence of literature. This study reviews the references to literature and the presence of literary production in the *Gramática gallega* (1868) by Saco Arce, in order to analyse its functions in the grammatical, but also patriotic, discourse of the author from Ourense.

Palabras chave: Juan Antonio Saco Arce, gramática, literatura galega, Rexurdimento.

Key words: Juan Antonio Saco Arce, grammar, Galician Literature, Rexurdimento.

1. AS GRAMÁTICAS GALEGAS NO SÉCULO XIX¹

As obras que compoñen a convencionalmente aceptada como tradición gramatical galega decimonónica son o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás (1864), a *Gramática gallega* de Juan Antonio Saco Arce (1868), *El habla gallega* de Juan Cuveiro Piñol (1868)² e os *Elementos de gramática gallega* de Marcial Valladares (1892)³. De todas, só a *Gramática gallega* de Saco Arce xurde como unha gramática homologábel ás disponíbeis para outras linguas, unha condición recoñecida polos seus contemporáneos (Valladares 1970 [1892]).

A publicación das gramáticas –exceptuando a de Valladares– ten lugar no período da toma de consciencia lingüística por parte da intelectualidade galega (Monteagudo 1999: 343), estreitamente vinculada á reflexión sobre as características identitarias de Galiza e á vontade de dignificación da imaxe do país e do pobo galego, a través da construción dunha literatura propia, que require un modelo de lingua apto para a expresión escrita. As gramáticas van ser un espazo privilexiado para a confluencia de todos estes elementos.

A definición do galego como trazo identitario esencial (sexa cualificado de dialecto, lingua ou idioma) irá seguida da exaltación da lingua e da reclamación do seu estudo, que permitiría dispor dunha norma (unificada) para o seu uso escrito, principalmente na literatura, e máis concretamente na poesía. Os textos gramaticais darán unha resposta práctica a esta necesidade, mais tamén articularán un discurso científico e/ou didáctico sobre o galego, e servirán para completar ou reforzar as ideas sobre a lingua postas en circulación en escritos doutro teor.

Se ben a descrición e a prescrición gramaticais van ocupar un espazo relevante nas gramáticas, non van ser os seus únicos asuntos e, por veces, tampouco os centrais. A gramática funcionará como libro nacional, nun sentido similar ao que González-Millán (2001: 22) sinalou para o dicionario: nun momento en que comeza a articularse a conciencia nacional galega, e sen a posibilidade de desenvolver unha política autónoma, a monumentalización da cultura nacional que se produce noutros espazos nacionais pola vía material –coa creación de museos e panteóns– vai ter no caso galego unha dimensión principalmente simbólica, con relevancia case exclusiva das actuacións no ámbito lingüístico e do discurso literario.

Desta forma, a publicación dunha gramática supón, en si mesma, un acto de reafirmación fundamental: para ser recoñecida como lingua, o galego precisaba

1 As ideas aquí desenvolvidas parten dun traballo meu anterior (López 2016).

2 Reimpresa en 1876 coa edición do seu *Diccionario* (Cuveiro 1876).

3 De acreditar nos palabras do seu autor, a obra de Valladares comeza redixirse en 1855 e conclúese en 1892. Non será publicada até 1970, pola Editorial Galaxia e co carimbo da Fundación Penzol.

dunha gramática impresa, de aí a súa importancia simbólica. Con todo, a gramática como libro irá alén da configuración da norma lingüística, e incluírá dispareos elementos da cultura nacional (da literatura, do folclore e, en menor medida, da historia ou da xeografía) e discursos que van contribuír a articular unha imaxe (proto)nacional da sociedade galega do século XIX.

Isto explica o carácter híbrido que, en diferente rango, as gramáticas galegas do século XIX, tamén a de Saco Arce, mostran. A este certo “carácter miscelánico” (Freixeiro/Sánchez/Sanmartín 2005: 117), únense outros trazos comúns ás catro gramáticas decimonónicas: a condición de obras exentas, a redacción en español, a publicación na década de 60 –coa excepción xa sinalada de Valladares–, e a inclusión dunha sección de textos, fundamentalmente literarios.

A extensión da descrición gramatical é, nalgún caso, inferior á dedicada a outros aspectos: no *Compendio* de Mirás dous terzos son de material textual diverso, e máis da metade do volume de Cuveiro estará consagrado á compilación de textos literarios e documentais. Mentres, na *Gramática* de Saco Arce, o material ‘non gramatical’ ocupa aproximadamente unha sexta parte da obra.

A *Gramática gallega* de Saco vai precedida dun prólogo e está completada por dous apéndices. O primeiro introduce a obra e sinala as razóns de carácter práctico para publicar o volume: a promoción dos estudos filolóxicos, servir de apoio ao estudo do galego nas clases de diplomática e facilitar aos confesores estraños a comprensión da linguaxe dos campesiños. Mais o prólogo é tamén un discurso patriótico, de exaltación provincial e de defensa e dignificación da lingua (1868: V-VIII), que insiste en ideas expresadas por Manuel Murguía ou Antonio de la Iglesia en escritos coetáneos.

O primeiro dos apéndices é unha colección de “Refranes gallegos”, tomados en parte da *Historia de Galicia* de Murguía (Saco 1868: 263). A súa inclusión é xustificada por seren “las expresiones en que mas vivamente se refleja el genio é índole de la lengua, al mismo tiempo que son el resúmen mas exacto y conciso del *saber popular*” (Saco 1868: 263, itálico meu). O segundo, está composto por once “Poesías escogidas” de autoría diversa. A dimensión culta e a popular, non apenas da lingua mais tamén da cultura *nacional*, dous aspectos que Saco atenderá en dúas publicacións relevantes da súa autoría: *Poesías* (Ourense, 1878) e *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* (iniciada en 1881).

2. GRAMÁTICA E LITERATURA

Anne M. Thiesse ensinounos como no proceso de construción das linguas nacionais se tenta “simultaneamente, conciliar o regreso às fontes prestigiantes da lingua e a revitalización lingüística baseando-se num dialeto vivo” (2000: 75). Perante a escaseza (ou a falta de coñecemento) desas fontes prestixiantes fixadas e transmitidas por escrito (unha tradición literaria), as propostas gramaticais do XIX acoden á lingua oral como base para a descrición gramatical (Mariño 1998; Monteagudo 1999).

A existencia dunha tradición literaria culta –independentemente da accesibilidade dos textos que a constitúan e das dimensións do *corpus* textual– é tamén un argumento de prestixio para a lingua; a lectura identitaria dos textos e dos xéneros literarios contribúen a fixar os trazos da identidade (proto)nacional; o fío cronolóxico das obras literarias permite deseñar un percurso historiográfico etc. O discurso, explícito ou implícito, sobre a existencia (ou a carencia) da tradición literaria realízase de preferencia na periferia da descrición gramatical: en prólogos, introducións, apéndices etc.

No texto gramatical, a utilización de textos literarios responde a dous modelos básicos: a cita (a reprodución textual dun fragmento dunha obra existente) e a referencia (a alusión a unha obra ou a un texto que non se reproduce)⁴. O uso das citas obedece, con carácter xeral, ao criterio de autoridade: procúrase a lexitimación dos usos descritos co prestixio dos textos literarios canónicos, utilizados para fixar o canon gramatical.

Porén as gramáticas galegas do XIX son escritas e publicadas como parte do proceso de elaboración dun modelo de lingua escrita, en certa forma en concorrencia coa formalización dos outros modelos que propoñen os textos literarios. Desta forma, as citas literarias incluídas nos textos gramaticais non necesariamente funcionan como citas de autoridade: poderán ser utilizadas para desautorizar determinadas formas ou usos.

Na altura en que Saco Arce escribe a *Gramática gallega*, o *corpus* literario, escrito en xeral, de onde pode extraer as citas é relativamente limitado. Tampouco pode partir de gramáticas anteriores: a obra de Mirás non incluía un *corpus* textual de referencia, fóra dos textos de autoría propia en que optaba por un modelo que Saco desbota por vulgarizante.

Así, Saco vese ante a eventualidade de ter que seleccionar os seus exemplos nos textos contemporáneos –coas implicacións que isto supón de cara ao criterio de

4 Diferenciaríanse dos exemplos, textos inventados *ad hoc* para a gramática. Fernández Salgado no seu estudo sobre as citas no dicionario de Valladares realiza tamén a distinción entre “citas literarias” e “exemplos de uso” (2004: 242).

autoridade, como o propio autor sinala no prólogo–, por veces de difícil acceso: lembremos que á altura de 1868 só se publicaran tres volumes, total ou parcialmente en lingua galega –*A Gaita gallega* (1853), *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861) e *Cantares gallegos* (1863)⁵.

Como xa indicamos, todas as gramáticas do XIX conteñen coleccións de textos literarios. A súa presenza explicouse por razóns didácticas, para “ilustrar e avaliar as distintas teses ou opinións verquidas nunha publicación esencialmente lingüística” (Varela 2001: 96, n. 2) e por razóns artísticas, para referendar “coa súa mesma presenza simbólica, a capacidade do idioma para transcender unha función instrumental e adentrarse nas vías da comunicación estética” (Rábade 2004: 159). Mais a función lexitimadora das compilacións é evidente: mostran, de facto, a condición de ser o galego unha lingua por ter unha literatura de seu, un dos argumentos máis veces utilizados para prestixiar un idioma no século XIX.

As seccións de textos das gramáticas de Mirás, Saco, Cuveiro e Valladares presentan diferenzas notorias, aínda que en todas predominan os literarios, principalmente os poéticos. Mirás inclúe textos de autoría propia (1864: 57-147); Cuveiro, poemas e prosa documental, nunha sección titulada “Sintaxis” (1868: 40-83); Saco compón un apéndice de “Poesías escogidas” (1868: 283-313) e Valladares de “Poesías diferentes” (1971 [1892]: 133-152).

Á falta de textos canónicos en que basear as súas descrições, os gramáticos optan por realizar unha selección, claramente diferenciada na organización da obra da parte propiamente gramatical, que compense esta carencia, en que presentan unha proposta canonizadora de autores, textos, xéneros e temas (Figuerola 2001: 36), e que é mostra da polivalencia da literatura como discurso social (González-Millán 2003). Por outra parte, as seleccións exemplifican a vinculación da vontade codificadora –talvez coa excepción de Mirás– coa creación dun modelo estándar para a lingua que permita acrecentar a produción literaria, principalmente a poética. Finalmente, a precariedade editorial viría reforzar aínda máis a necesaria confluencia gramática-literatura, optimizando así os escasos medios dispoñíbeis para difundir a produción rexurdimentista.

3. A LITERATURA NA GRAMÁTICA DE SACO ARCE

O discurso sobre a literatura faise explícito no prólogo, en que logo da diagnose da situación social da lingua galega (dos usos e actitudes perante ela), o autor chama a reaxir facendo do cultivo da lingua, a través da literatura provincial, o medio

5 A estes volumes hai que sumar opúsculos, textos editados en publicacións periódicas, volumes misceláneos e compilacións, singularmente o *Álbum de la Caridad* (1862).

de afortalar unha comunidade cultural. O punto de vista de Saco Arce é profundamente contemporáneo e non vai facer excursos históricos ou historiográficos.

A finalidade patriótica da obra ponse de manifesto na mención da importancia do cultivo literario, aludindo aos Xogos florais e aos almanaques como medios de “fomentar la literatura gallega” e “levantar el abatido espíritu de estas provincias” (Saco 1868: VII, n. 1). De feito, a incitación ao uso da lingua vai estar reiteradamente vinculada ao ámbito literario (“No os desdèñeis de emplearlo [o galego] alguna que otra vez en vuestras composiciones literarias”, dirá), máis unha indicación de como as estratexias provincialistas se dirixían a gañar para a súa causa o sector intelectual, singularmente o literario, e máis concretamente os/as poetas. Este chamamento apunta para a función modelar que desempeñaría o apéndice de “Poesías escogidas”. Como é sabido, Saco Arce responderá el mesmo a esta incitación, coa composición de nove poemas en galego, o primeiro datado de 1867, incluídos no volume *Poesías* (1878).

De igual forma, a *Gramática gallega* tamén se singulariza no conxunto dos textos gramaticais galegos do século XIX polo uso de exemplos e de citas no corpo da análise gramatical (só Valladares se servirá tamén de citas). Sobre este aspecto, o autor reflexiona no prólogo:

Criticarán los que me hagan el primer cargo [ser a obra nimia], la multitud, ó si se quiere, superabundancia de ejemplos que presento en la mayor parte de las reglas; pero estoy en la conviccion de que cuando por primera vez se escribe la gramática de un idioma, no basta presentar las reglas, es preciso patentizar su verdad con abundancia de razones, que en materias como esta son los ejemplos (1868: VIII).

Para alén da función xeral de avalar ou ilustrar determinados usos, as citas tamén van ser consideradas de utilidade “para que el lector, si es gallego, recuerde y reconozca á vista de ellos, la verdadera índole y los giros castizos de su propia lengua, que con el contacto de la castellana tendrá medio olvidados” (1868: IX), por tanto, están relacionadas co ideal de pureza lingüística, como forma de restaurar a enxebreza ante as interferencias do español, máis frecuentes, sen dúbida, no público letrado a que necesariamente se dirixe a gramática.

Os exemplos “no serán tomados de autores clásicos, puesto que no existen”, unha idea que matizará en nota a rodapé, para explicar que os autores dos “pocos escritos que hay en gallego” son “demasiado modernos para tener autoridad de

clásicos” (1868: IX). Ante esta carencia, Saco vai tomar como referencia o *Coloquio* do Padre Sarmiento⁶:

Solo citaré á veces, por *razon de su mayor antigüedad y erudición* vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran *detenido estudio* de nuestro dialecto (1868: IX, itálico meu).

Ás razóns aducidas, alleas ao canon literario, habería que engadir as características lingüísticas das coplas: unha composición de forte base popular, que respondía ao modelo de enxebreza de Saco. A utilización do *Coloquio* como fonte é absolutamente predominante: até en máis de vinte ocasións son reproducidos fragmentos para explicar, exemplificar e, en menor medida, cuestionar usos. A autoridade do frade bieito é invocada para ilustrar fenómenos de carácter fonético (1868: 21), ocorrencias de morfoloxía verbal (1868: 84, n. a; 86; 88, n. a; 89, n. a; 89, n. b; 90, n. a; 100), contraccións morfosintácticas (1868: 151, n. a), uso de formas verbais (1868: 177), as clases de palabras (1868: 199; 202; 215), o significado de modismos e locucións (1868: 211; 216; 217; 219). Aproximadamente na metade destes casos, as citas son colocadas a rodapé, por tanto non ocupan unha posición central no discurso gramatical.

Nalgunha ocasión, a mención a Sarmiento serve para desautorizar, con menor ou maior contundencia, os usos do frade bieito:

No nos parece fundada la *m* que el P. Sarmiento emplea al fin de las sílabas, como *bem, vim, sem, algunha, com poucos*, por mas que afirme emplear la ortografía usada en antiguos códices. Tal ortografía es mas bien portuguesa que gallega (1868: 227, n. a)⁷.

Logo dos versos de Sarmiento, é a literatura popular, nomeadamente os cantares⁸, a fonte do maior número de exemplos para ilustrar trazos fonéticos (1868: 147, 148), sintácticos (1868: 163) e morfolóxicos (1868: 175, 177, 194). En todos estes casos, as citas reproducense no corpo do texto, non a rodapé, e nunca se cuestionan os usos recollidos. A reprodución dos cantares, sempre íntegros,

6 Editado por J. M. Pintos en 1859: *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega*. Hecha por el Rmo. Padre Fr. Martín Sarmiento, honor y gloria de Pontevedra, su Patria. Pontevedra: José Vilas.

7 Precisamente consideracións deste tipo, que definen o galego por oposición ao portugués, van ser obxecto de discrepancia por parte de Murguía, como se deduce das cartas de Saco Arce dirixidas ao historiador (Barreiro/Axeitos 2003-2005: II, 89, 94).

8 Puntualmente acude tamén ao refraneiro: “Xiada sobre lodo, neve fasta ó sollo” (1868: 129, n. a).

contribúe á creación dunha pequena antoloxía destes textos populares, de forma similar ao que acontecera cos *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro.

Os textos poéticos contemporáneos son citados para os pór en contraste coas súas propias propostas, ás veces matizando, ás veces problematizando as opcións, fundamentalmente gráficas e fonéticas, que presentan. Fronte ao que acontecía coas citas da poesía popular, as dos poemas están relegadas ao espazo da nota a rodapé, e figuran sempre desprovistas de autoría: “en cierto poeta” (1868: 20), “En algunas composiciones cuyos autores creemos son de Santiago” (1868: 25), “en un acreditado libro de poesías gallegas” (1868: 77), “este verso de otro poeta” (1868: 149, n. a), “en poesía” (1868: 148, n. a). A anonimización quizais obedeza á vontade de fuxir de eventuais polémicas con autores concretos, ou ao desexo de non marcar negativamente a produción literaria contemporánea, aínda que si algúns dos seus usos lingüísticos⁹. Mencionará, por exemplo, sen citalos expresamente, os *Cantares* rosalianos:

En cierto poeta se encuentran algunos sustantivos acabados en x, como *paisax*, paisaje; *fogax*, llamarada; *lenguax*, lenguaje. Deben considerarse como apocopados, habiéndoseles suprimido la e final por causa del metro. No nos parece mal con tal que no se termine con ellos el verso ó la cláusula. No disuena por ej., el siguiente verso:

*Nun paisax de prata e rosas*¹⁰. (1868: 20, n. c)

O uso de textos medievais limítase a dúas citas das *Cantigas de Santa María* de Afonso X, a propósito da forma “ulo”, que explica etimoloxicamente a partir do adverbio “u” existente na lingua medieval:

Uno y otro adverbio u (en donde), i (alli) se encuentran en las Cántigas de D. Alonso el Sabio:

E oín falar de Onna,
ú había gran vertude (en donde había)

—
E sa avoa i era, (Y estaba allí su abuela)
Filla del rey d’Ingraterra (1868: 62, n. a)

9 No artigo “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, publicado en 1876, si fará un censo de castellanismos, indicando os autores e as obras en que se encontran.

10 O verso é de “Como chove miudiño”.

É de notar tamén como Saco Arce acode a *corpus* singulares na descrición gramatical: a textos escritos en castelán antigo¹¹ (entre eles o *Quixote*, o *Romance del Cid*, *Las Siete Partidas*¹²) e a autores como Cervantes, Fray Luis de Granada, Afonso X ou o Padre Mariana. En non poucas ocasións, as citas complétanse coa súa tradución para o galego, como neste caso do *Quixote*: “Na máis [sic] que por oito meses de servirche, tiñasme dado a mellor ínsua que o mar arrodea; por solo ocho meses de servicio, me tenias *dada* la mejor ínsula que el mar ciñe y rodea” (1868: 178). O autor ourensán xustifica traducir “autores castellanos de gran nota para que se pueda comparar mejor la construccion gallega con la castellana” (1868: 179, n. a), por tanto, obedecen a unha dinámica contrastiva, consoante co seu ideal de enxebreza, que pretende fixar as características idiosincráticas do galego, por oposición precisamente á lingua que estaba a desvirtualas.

As citas de autoridade en castelán son traídas ao caso para explicar as interferencias do galego no castelán (1868: 168-169) –denominadas en ocasións de “provincialismos” (1868: 170, n. a)– ou para mostrar como formas propiamente galegas existían tamén nun estadio anterior do castelán: “En el castellano antiguo, en vez de decir *os* en los casos oblicuos de la segunda persona plural, se usaba, como en gallego *vos*: *Qué desacato vos fice?* (Romanc. del Cid).” (1868: 57, n. a). É esta unha estratexia para prestixiar o galego pola súa asimilación á lingua oficial, plenamente recoñecida como lingua de cultura, e para mostrar a maior proximidade ás orixes latinas, outro argumento de prestixio, aínda que tamén presenta o risco de contribuír para a identificación do galego como unha variedade arcaica.

En suma, na *Gramática gallega* de Saco Arce funcionan como citas de autoridade as provenientes da poesía popular, consonte coa base oral e popular do seu modelo lingüístico. Na mesma liña podemos colocar a utilización da obra do Padre Sarmiento, considerado, con matices, como un posíbel modelo para a fixación do estándar. Pola contra, os textos contemporáneos non son considerados como modelo lingüístico e convértense en obxecto de comentario ilustrativo e, ás veces, discrepante, anticipando a preocupación pola lingua literaria que manifestará no coñecido artigo “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes” (Saco 1876).

O apéndice de “Poesías escogidas” está composto por un total de once textos: “Miña santa Margarida,” e “Adiós ríos, adiós fontes” de Rosalía Castro –ambos sob o título común “Cantares” e numerados respectivamente como I e II–, “A real familia en Santiago. Cantinela gallega” de José García Mosquera, datado de

11 Non só se inclúen citas literarias, en ocasións hai referencias xenéricas ao castelán do tipo “Otramente en el antiguo castellano” e “muy usado también en los clásicos castellanos”.

12 Todos textos literarios, coa excepción dun documento antigo do século XV, escrito en castelán mais de localización galega (1868: 24, n. a).

1858, “A vida d’o campo. Versión gallega d’a oda d’Oracio *Beatus qui procul negotiis etc.*” tamén de José García Mosquera, “A campana d’Anllons” de Eduardo Pondal, “O desconsolo” e “Nai chorosa” de Alberto Camino, “A boa memoria d’Azara. Himno” de Vicente María Feijoo Montenegro –datada de 1851–, “A Pontevedra. Traducción del francés” de Juan Manuel Pintos, “A fonte d’o Pico Sagro” de Marcial Valladares e “A noite de Navidá” de Luis Corral.

Os poemas de Rosalía publicáranse en *Cantares gallegos*; os de Pondal, Camino, Valladares e Corral, no *Álbum de la Caridad*; o de Pintos vira a luz no xornal *La perseverancia* en 1859. En calquera caso, nestes momentos iniciais do Rexurdimento o coñecemento dun ou doutro texto non pasa necesariamente pola existencia dunha fonte impresa, pois continúa a ser moi relevante a circulación manuscrita, de orixinais ou copias, entre particulares. Lembremos que o propio Saco Arce solicitara en carta a Murguía (Barreiro/Axeitos 2003-2005: I, 539) a súa colaboración para obter o beneplácito de Rosalía e poder incluír un ou dous poemas de *Cantares* na *Gramática* e tamén para que lle facilitara o acceso material ao poema “Nay chorosa” de Alberto Camino e a mostras ou fragmentos dos escritos de Francisco Añón.

A selección realizada por Saco abrangue as décadas de 40, 50 e 60 e, en certa forma, segue/institúe o canon provincialista (Camino, Pondal, Rosalía, García Mosquera e Pintos, xunto con Añón e Amado, serán tamén destacados no artigo “Poesía gallega contemporánea”) ao que se sumarían autores ourensáns cos que Saco tiña relación (García Mosquera, catedrático coma el no Instituto de Ourense, e Feijoo Montenegro¹³). Traducións de dúas das linguas de cultura (latín e francés), composicións de asunto relixioso, poesías laudatorias, poemas de carácter intimista e/ou elexíaco, expresión do sentimental, e a evocación da vida rural serían os asuntos presentes nesta selección en que se poñen de manifesto a ideoloxía do compilador, os trazos que estaban a singularizar a produción poética galega e o imaxinario da lingua/nación.

Aínda que o título de “Poesías selectas” remitiría ao que Rábade Villar (2004: 51) considera garantía axiolóxica –que sancionaría as escollas operadas como as mellores posíbeis, de acordo co criterio de relevancia–, está tamén presente a función arquivística que todas antoloxías rexurdimentistas desempeñan (González-Millán 2003), como mostra a inclusión de Feijoo Montenegro, e a mención que del fai Saco en “Poesía gallega contemporánea”. Porén, o gramático

13 Nunha nova carta a Murguía, informarao de que tivo noticia por terceiros de que en Allariz “se conservan allí una porción de obras manuscritas del malogrado D. Vicente Feijoo Montenegro ya en poder de su familia, ya de varios particulares: entre dichos escritos se cuentan unas novelas sobre hechos del país que creo se titula *El castillo de Malpica*, varios dramas y muchas monografías” (Barreiro/ Axeitos 2003-2005: II, 117).

ourensán destaca na súa selección o criterio de ilusión referencialista –o isomorfismo entre o sistema de eleccións referendadas na antoloxía e o conxunto literario que aspiran a representar– canto que, dentro das limitacións impostas pola produción literaria dispoñíbel, pretende mostrar a variedade de rexistros poéticos da lingua galega, en palabras que evocan o prólogo rosaliano aos *Cantares*:

Las composiciones poéticas que á continuación presentamos como muestra de un gallego, por lo general puro y correcto, prueban también cuan dócil es, y cuan facilmente se doblega nuestro dialecto á la inspiracion poética de todos sus tonos, y á qué alto grado de perfeccion llegaria bajo la pluma de estos y otros escritores, honra de Galicia, si consagráran exclusivamente su ingenio á cultivar en prosa y verso la lengua de sus antepasados (1868: 283).

A argumentación final coincide coas teses de Murguía sobre a carencia dunha tradición literaria, nas que Saco insistira na nota introdutoria: Galiza

no tiene la fortuna de poseer una de esas literaturas que dan fijeza, brillo é importancia á los idiomas. Y no porque falten ó hayan faltado á Galicia ingenios capaces de hacer brillar su nativa lengua, sino porque á otra más afortunada han ido á rendir los lauros, que para la suya hubieran podido conquistar (1868: 283).

4. CABO

A presenza da literatura na gramática de Saco Arce maniféstase no uso de citas literarias na descrición gramatical e na colección de poemas que inclúe. O discurso xeral sobre a literatura céntrase na incitación a participar no Rexurdimento poético, con palabras claramente aliñadas co provincialismo e unha vocación decididamente proselitista.

Nun momento en que se está a producir unha articulación da conciencia nacional, as gramáticas, alén da súa función de codificación lingüística, adquiren relevancia pola súa propia existencia, e teñen unha forte dimensión simbólica que explica a confluencia nelas dos discursos e dos materiais que van articular unha imaxe (proto)nacional: a lingua, mais tamén, e de forma principal, a literatura. Así a tarefa gramatical adquire unha dimensión patriótica da que Juan Antonio Saco Arce foi plenamente consciente.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Xosé Luís Axeitos (2003-2005): *Cartas a Murguía*. 2 vol. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y C^á.
- (1876): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Barcelona: N. Ramírez y C^á. 2ª edición.
- Figuroa, Antón (2001): *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón, Xosé Manuel Sánchez Rei e Goretti Sanmartín Rei (2005): *A lingua literaria galega no século XIX*. A Coruña: Universidade.
- González-Millán, Xoán (2001): *O dicionario enciclopédico de Eladio Rodríguez. A canonización lexicográfica da literatura galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2003): “La articulación del discurso antológico gallego en el siglo XIX”, *Bulletin of Hispanic Studies* 80-4, 485-508. <https://doi.org/10.3828/bhs.80.4.3>
- López, Teresa (2016): “A literatura galega nas gramáticas do século XIX”, *Estudos de lingüística galega* 8, 147-166. <http://dx.doi.org/10.15304/elg.8.3197>
- Mariño Paz, Xosé Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado ‘La creación y redención’. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor*. Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás.
- Monteagudo Romero, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Murguía, Manuel (1865-1913): *Historia de Galicia*. 5 vols. Lugo: Impr. de Soto Freire.
- Rábade Villar, María do Cebreiro (2004): *As antoloxías de poesía en Galicia e Cataluña. Representación poética e ficción lóxica*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876): “Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)”, *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1878): *Poesías*. Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- Thiesse, Anne-Marie (2000): *A criação das identidades nacionais: Europa-séculos XVIII-XX*. Lisboa: Temas e debates. Tradución de Sandra Silva.

- Valladares, Marcial (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia / Fundación Penzol.
- Varela Suanzes-Carpegna, Álvaro (2001): “As antoloxías literarias galegas: do Rexurdimento a 1936”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1999, 69-102.